

ZERDÜŞT MÜNAKAŞASI ÜZERİNE

Abdullah UÇMAN

Tanzimatın ilânını izleyen yıllarda toplum hayatında görülen değişmelere paralel olarak kültür, edebiyat ve politika hayatındaki süratli gelişme ve yenileşmelere bakıldığında, o günkü tabirle kısa zamanda bir "efkâr-ı umumiye" oluşmasında gazetelerin ve gazetelere bağlı olarak bir noktaya kadar dergilerin oynamış olduğu rolü başka hiç bir şeyin oynamadığı görülür. 1840'ta *Cerîde-i Havâdis*, bilhassa 1860'ta Şinasi ile Agâh Efendi'nin yayımlamaya başladığı Tercümân-ı Ahvâl'den sonraki yıllarda yayın hayatına giren gazeteler her türlü fikrî, edebî ve politik mücadelenin aracı olmuş ve bu özelliğinden dolayı da yenileşme hareketleri içinde çok önemli bir "muharrrik güç" fonksiyonu üstlenmiştir.

Ahmet Hamdi Tanpınar, hemen her alanda batılılaşma hareketlerinin hızlandığı Tanzimat sonrası yıllarında yeniliğin memleket içinde yerleşme ve gelişmesinde etkili olan şeyler arasında gazete ve gazeteciliğe ayrı bir yer ayırır ve o günkü Türk okuyucusunun dünya hareketlerine ilgi ve merakının doğrudan doğruya gazete ile başladığını öne sürer¹. Gerçekten bu dönemde gazete siyasî bakımdan olduğu kadar sosyal ve kültürel açıdan, ayrıca dil ve edebiyatın gelişmesi ve yenileşmesi yönünden de tahminlerin çok ötesinde büyük bir güç olma özelliğine sahiptir.

İlk defa *Tasvîr-i Efkâr* gazetesinde Şinasi ile *Ruznâme-i Cerîde-i Havâdis* gazetesi yazarlarından Said Çelebi arasında cereyan eden ünlü "Mes'ele-i Mebhûsetün Anhâ" münakaşası² ile başlayan, yenileşme yolundaki Türk edebiyatının gelişmesinde önemli katkıları olan ve daha sonraki yıllarda devam eden

¹ A. H. Tanpınar, *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, 3. b, İstanbul 1967, s. 116-117.

² A.H.Tanpınar, a.g.e., s. 186; Mustafa Nihat Özön, *Son Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1941, s. 353-354; Ömer Faruk Akün, "Şinasi", *İslâm Ansiklopedisi*, C.XI, 2.b., İstanbul 1979, s. 557-559.

dil ve edebiyat üzerine tartışmalar da yine hep gazete veya dergi sahifelerinde ortaya çıkmıştır³.

Bizim burada ele alıp inceleyeceğimiz Rıza Tevfik ile Sâmih Rifat arasında yine gazete ve dergi sahifelerinde cereyan eden ve kısaca "Zerdüşt Münakaşası" diye bilinen ünlü kalem kavgası, II.Meşrutiyet'ten sonraki yıllara ait Türk kültür hayatının en dikkate değer tartışmalarından biri olma özelliğine sahiptir⁴.

Üç ay kadar devam eden ve tarafların giderek birbirlerini ağır ifadelerle itham ettikleri bu münakaşa aslında şöyle başlar: 1918 yılının başlarında Süleyman Nazif, İran edebiyatının Türk edebiyatı üzerindeki tesiri konusunda bir konferans verir. Konferans metni aynı günlerde Celâl Nuri'nin (İleri) çıkarmakta olduğu *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*'nda tefrika hâlinde yayımlanır⁵. Bazı sığ görüşleri de ihtiva eden bu makalelerde Süleyman Nazif ana hatlarıyla, İran medeniyetinin Arap medeniyetinden üstün olduğunu, Arapların siyaseten ve dinen İran'a hâkim olduğu hâlde fikren onların etkisinde bulunduğunu; Arapların İran'da kendilerinden üstün bir medenî toplumla karşılaştıklarını; İslâm dünyasının en büyük filozoflarının 'necib' İran ırkından çıktığını; İslâm bilginlerinin Arapça yazdıkları hâlde Farsça düşündüklerini, Acem gözüyle gördüklerini ve Acem kalbiyle hissettiklerini söylüyor ve sonunda da Türk edebiyatının, hattâ Türk tarihinin bile Osmanlılarla başladığını ileri sürüyordu. Süleyman Nazif'in bu görüşleri önce devrin ünlü şair ve yazarlarından Sâmih Rifat tarafından ele alınıp tenkit edilir, ardından müteakit ferik Enver Paşa tarafından eleştirilir⁶. Buna karşılık Süleyman Nazif "Şâir-i Rakikü'l-beyân Sâmih Rifat Beyefendi'ye" adlı bir yazıyla, biraz

³ Daha sonraki tarihlerde görülen bu tür edebî ve fikrî münakaşalar arasında ilk hatırlananlar "Hayâliyyun-Hakikiyyun Münakaşası" (Geniş bilgi için bk. M.Orhan Okay, *Beşir Fuad*, İstanbul 1969, s.138-174), "Klâsikler Münakaşası" (bk.Ramazan Kaplan, "Klâsikler Tartışması", *Türkoloji Dergisi*, C.XI, sayı 1, Ankara 1993, s.161-208), "Dekadanlık Münakaşası" (bk.Birol Emil, "Servet-i Fünuncular ve Dekadanlık Meselesi", İstanbul 1959, *Türkiyat Araştırma Merkezi*, T.524), "Recâizâde Ekrem ile Muallim Nâci Arasındaki Eski-Yeni Münakaşası" (bk.Fevziye Abdullah Tansel; Muallim Nâci ile Recâizâde Ekrem Arasındaki Münakaşalar ve Bu Münakaşaların Sebep Olduğu Edebî Hâdiseler", *Türkiyat Mecmuası*, C.X, İstanbul 1953, s.163-178) ile "Tevfik Fikret-Mehmed Akif Münakaşası"dır (bk.Fevziye Abdullah Tansel, *Mehmed Akif-Hayatı ve Eserleri*, 2.b., İstanbul 1973, s.77-81, 200-201).

⁴ Sadettin Nüzhet (Ergun), *Sâmih Rifat-Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1934, s.LXIV-LXV; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, C.I, Konya 1966, s.422.

⁵ "İran Edebiyatının Edebiyatımıza Tesiri" başlığını taşıyan bu konferans metni 12 Kânun-ı sâni 1918'de yayımlanmaya başlanır ve on dört tefrika hâlinde 15 Haziran 1918'de sona erer. Ayrıca bk. Şuayb Karakaş, *Süleyman Nazif*, Ankara 1988, s.300-301.

⁶ *Atı*, nr.26, 22 Kânun-ı sâni 1334/1918; *Atı*, nr.39, 3 Şubat 1918.

müstehzî bir üslûpla Sâmih Rifat'a cevap verir⁷. Aynı günlerde Sâmih Rifat, Türk Ocağı'nda vermiş olduğu bir konferansta, Süleyman Nazif ile sürdürmekte olduğu tartışma konusu etrafında, Turan ırkının asâletinden bahseder ve İran tarihinin ilk önce Türklerle başladığı hususu üzerinde durur.

Süleyman Nazif ise "Şâir-i Bedâyî-sâz Sâmih Rifat Beyefendi'ye" başlığıyla yayımladığı ikinci makalesinde, Sâmih Rifat'ın iyi bir şair olduğundan bahsederek, ona sadece şiir yazmayı, şiir dışında ilmî meselelerle uğraşmamayı tavsiye eder⁸. Bu makale ardından Sâmih Rifat ise, Süleyman Nazif'e bir nevi cevap olarak, daha önce kendisinin Türk Ocağı'nda vermiş olduğu konferansı tefrika halinde yayımlamaya başlar⁹. Bunun üzerine Celâl Nuri her iki tarafı itidale davet eden bir makale yayımlar¹⁰; Sâmih Rifat buna da cevap verir¹¹. Süleyman Nazif ile Sâmih Rifat arasındaki tartışma bu şekilde kendiliğinden kapanmak üzere iken, aynı günlerde Sâmih Rifat'ın konferansında ileri sürdüğü bazı görüşler bu sefer Rıza Tevfik tarafından aynı gazetede Sâmih Rifat'a hitâben yayımlanan mektup tarzında dört makale ile ele alınıp tenkit edilince, konu tekrar alevlenir ve Rıza Tevfik ile Sâmih Rifat arasında üç ay kadar sürecek münakaşa böylece başlamış olur.

Rıza Tevfik ile Sâmih Rifat arasında başlangıçta Zerdüşt'ün Türk veya İran menşeli olup olmadığı konusu üzerinde başlayan münakaşa önce *Atî* gazetesi sayfalarında birbirlerine hitaben karşılıklı olarak yayımlanan makalelerle başlamış ve beş sayı devam etmiştir¹².

⁷ *Atî*, nr.30, 30 Kânun-ı sâni 1334/1918.

⁸ *Atî*, nr.40, 9 Şubat 1334/1918.

⁹ "İran Tarihi ve Türkler" (tef.1-9), *Atî*, nr.49-62,18 Şubat- 3 Mart 1918. Ayrıca bk.Sadettin Nüzhet, *Sâmih Rifat-Hayatı ve Eserleri*, s.LX-LXII.

¹⁰ *Atî*, nr. 29, 29 Kânun-ı sâni 1334/1918.

¹¹ *Atî*, nr. 33, 2 Şubat 1334/1918.

¹² Rıza Tevfik'in *Atî*'de yayımlanan makaleleri sırayla şu isim ve tarihleri taşımaktadır:

- "Açık Mektup: Eski Dostum Sâmih Rifat Beyefendi'ye" (1), *Atî*, nr. 77, 18 Mart 1334/1918; "Açık Mektuptan Mâ-ba'd: İbn Rifat Sâmih Beyefendi'ye" (2), *Atî*, nr.78, 19 Mart 1334/1918; "Açık Mektuptan Mâ-ba'd: Sâmih Rifat Beyefendi'ye" (3), *Atî*, nr.79, 20 Mart 1334/1918; "Açık Mektuptan Mâ-ba'd: İbn Rifat Sâmih Beyefendi'ye" (4), *Atî*, nr.80, 21 Mart 1334/1918.

Bunlara karşılık Sâmih Rifat'ın Rıza Tevfik'e hitaben yayımlanmış olduğu makaleleri ise şu başlık ve tarihleri taşımaktadır:

- "Turan ve Zerdüşt: Muhterem Feylesofumuz Rıza Tevfik Beyefendi'ye" (1), *Atî*, nr.84, 25 Mart 1334/1918; "Zerdüşt'ün Şahsı, Hayatı ve Kavmiyeti: Feylesof Rıza Tevfik Beyefendi'ye" (2), *Atî*, nr.86, 27 Mart 1334/1918; "Biraz Tarih-i El sine, Biraz da Tarih-i Akvâm: Feylesof Rıza

Atî gazetesi sayfalarında karşılıklı toplam dokuz mektup-makalenin yayımlandığı münakaşanın ilk bölümünde Sâmih Rifat bir kısım şahsî konular dışında, esas itibariyle Medler'in Turan ırkından geldiğini; Zerdüşt'ün annesinin de "Togda" veya "Togdu" adını taşıdığını; bu adın Türkçe olduğunu, dolayısıyla Zerdüşt'ün de aslen Türk olması lâzım geldiğini savunmuştur. Sâmih Rifat'ın bu iddialarına karşılık olarak Rıza Tevfik ise, böylesine tuhaf bir görüşün ne Zerdüştler'in mukaddes kitabı sayılan *Avesta*'da, ne de onun tercümelerinde bulunduğunu; hattâ bu konu üzerinde araştırma ve incelemeler yapan, eserler kaleme alan Mohl, Hang, Bornouf, Spiegel ve Roirlinson gibi ünlü tarih, coğrafya, dil ve din bilginlerinden hiç birinin meseleyi bu şekilde ele almadıklarını ortaya koymaya çalışmıştır.

Bu arada münakaşaya doğrudan taraf olmayan Celâl Nuri, konuyla ilgili olarak kaleme aldığı "Pek Muhterem Zerdüşt Efendimiz Hazretleri" adlı, münakaşaya bir nevi yön veren yazısıyla tartışmanın bundan böyle *Atî* sayfalarından *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*'na intikal ettiğini haber verir ve bundan böyle münakaşa orada devam eder¹³. Burada da Rıza Tevfik tarafından muhatabına hitaben sekiz, Sâmih Rifat tarafından da Rıza Tevfik'e hitaben yedi makale olmak üzere toplam on beş makale yayımlanmıştır.

"Zerdüşt Meselesi:Sâmih Rifat'a Cevap" başlıklı ilk makalesinde Rıza Tevfik, Sâmih Rifat'ın tartışma usûlünün oldukça kötü görüldüğünü belirterek, burada muhatabına yönelteceği tenkitlerde sadece ilmi usullere ait hususların yer alacağını ifade eder. Burada, Sâmih Rifat'ın konunun şöhret sahibi uzmanlarının eserlerini görmediği hâlde görmüş gibi kendisine ders vermeye kalkmasını tenkit eder. Makalesinin sonunda da muhatabına hitaben: "Söyleyeceğim sözlerde şahsiyetinize değil, ancak ilminize ve usûl-i ilminize ait bazı tenkidât ve bazı ta'rizât-ı muhikkadan başka bir şey bulunamayacaktır. Ümid ederim ki bu sefer Zerdüşt ile beraber birçok şeylerin de aslını benden adamakıllı öğreneceksinizdir." der¹⁴.

Sâmih Rifat ise başlangıçta Celâl Nuri'ye hitaben yayımlanan ilk makalesinde, Rıza Tevfik'in *Atî* sayfalarında kendisine cevap vermek yerine konunun asıl yönünü saptırdığını öne sürer. Sâmih Rifat yazısında, daha önceki gibi yine Zerdüşt'ün aslen Medli olup olmadığını ve Medler'in de aslen Turanı olup olma-

Tevfik Beyefendi'ye" (3), *Atî*, nr.89, 30 Mart 1334/1918; "Biraz Tarih-i Elsinî, Biraz da Tarih-i Akvâm: Feylesof Rıza Tevfik Beyefendi'ye" (4), *Atî*, nr.90, 31 Mart 1334/1918; "Zerdüşt Mübâhasesi: Celâl Nuri Beyefendi'ye", *Atî*, nr.96, 6 Nisan 1334/1918. Bu arada Rıza Tevfik de, doğrudan doğruya bu münakaşa dolayısıyla bir mektup da Celâl Nuri'ye hitaben yayımlar: "Celâl Nuri'ye", *Atî*, nr.94, 4 Nisan 1334/1918.

¹³ *Atî*, nr.91, 1 Nisan 1334/1918

¹⁴ *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, nr. 32-63, 13 Nisan 1918, s.600-603.

dığı konusunu ele alarak, eğer arzu edilirse Oppart ve Rowlinson gibi ünlü bilginlerin konuyla ilgili eserlerinden tercümeler yaptırabileceğini de sözlerine ekler. Ayrıca, Rıza Tevfik'in daha önce söz konusu edilen kitapları okumadığı veya hiddet yüzünden tam olarak anlayamadığı için iddiasında ısrar ettiğini belirtir¹⁵.

Rıza Tevfik ikinci makalesinde, Sâmih Rifat'ın "Zerdüşî aslen Med'dir ve Medler aslen Turanî'dir" tarzındaki iddialarını çürütecek nitelikte sağlam deliller bulunduğunu belirtir ve Amerikalı tarihçi Clare ile Von le Coq'un konuyla ilgili eserlerinin Turan medeniyeti ve Medlerle Fârisî'leri konu alan bölümlerinden bazı pasajlar iktibas ederek muhatabına cevap verir¹⁶.

Sâmih Rifat ikinci makalesinde, bu sefer doğrudan doğruya Rıza Tevfik'i muhatap alarak onunla Zerdüşî meselesi ve Medler'in aslen Turanî olup olmadığı konusunu tartışır ve Bîsütun kayalarında yazılı Med harflerinin Türk, Tatar ve Uygur lehçesiyle ilgisi bulunduğunu bütün Avrupalı bilginlerin araştırdıklarını belirtir. Ayrıca Oppart'ın Med dilinin Turan lehçesi olduğunda şiddetle ısrar ettiğini de vurgular¹⁷.

Rıza Tevfik üçüncü makalesinde, konunun uzmanlarından Rowlinson'u takdim ederek onun eserinden bazı sayfeleri metinlerin asılları ve tercümeleriyle birlikte yayımlar ve Parsî kavminin Medlerle aynı millete mensup olduğunu ispatlamaya çalışır¹⁸.

Üçüncü makalesinde Medler'in dili hakkında bazı bilgiler veren Sâmih Rifat, genel olarak insanların düşüncelerini dile getirmek için kullandıkları usüllerden bahsetmekte ve bölgede yapılan kazılarda elde edilen çivi yazılı belgeleri ortaya koymaktadır. Sâmih Rifat ayrıca, o sırada Rıza Tevfik'in yakın arkadaşı Hüseyin Dâniş'in Zerdüşî hakkında Farsça olarak yayımladığı bir esere de yer yer atıflarda bulunarak, onun da Oppart'ın Med kavmini Turan ırkından gösterdiğini kaydeder¹⁹.

Rıza Tevfik dördüncü makalesinde, Zerdüşî hakkında yazılmış en ciddi monografilerden birinin Jackson'a ait olduğunu ve Jackson'un da Zerdüşî'ü kesin olarak İranlı gösterdiğini söyler. Ayrıca "dogdu" tabirinin de, Sâmih Rifat'ın

¹⁵ *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, nr. 34-65, 27 Nisan 1918, s.629-635.

¹⁶ *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, nr. 33-64, 20 Nisan 1918, s.612-615.

¹⁷ *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, nr. 35-66, 4 Mayıs 1918, s.651-657.

¹⁸ *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, nr. 34-65, 27 Nisan 1918, s.635-638.

¹⁹ *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, nr. 36-67, 11 Mayıs 1918, s.669-676.

iddia ettiği gibi (Dogdu kadın şeklinde) bir Türk adı olmadığını; bunun İranlıların kutsal kitabında "doghdhova" şeklinde geçtiğini belirtir²⁰.

Dördüncü makalesinde, Medler'in kullandığı dilin Kiyânîler'den kalan yazılı taşlarda (mahkûkât) Turan ırkının diliyle yazılmış olduğunu Oppart'ın eserinden yaptığı iktibaslarla dile getiren Sâmih Rifat, bu konuda artık herhangi bir şüpheye yer kalmadığını, dolayısıyla Rıza Tevfik'in bütün bu batılı uzmanların görüşlerine karşı çıkmasının hiç bir anlam taşımadığını ifade eder. Makalesinde ayrıca, "doghd" kelimesinin "kız" anlamına geldiğini belirterek, Rıza Tevfik'e konunun ayrıntılarıyla ilgili tarzda yönelttiği bazı sorulara ondan cevap alamadığını da sözlerine ekler²¹.

Beşinci makalesinde, Sâmih Rifat'a cevaben Sir Henry Rowlinson'un kardeşi papaz ve tarihçi Rowlinson'un da kardeşiyle aynı fikirde olduğunu açıklayan Rıza Tevfik, Jackson'un Bîsütûn Abidesi'ni okumak suretiyle Zerdüş'tün İranlı olduğu görüşüne vardığını belirtmiş ve Bîsütûn (Behistûn) kelimesini etimolojik bakımdan tahlil etmiştir²².

Beşinci makalesinde, Rowlinson'un kişiliği ve fikirleriyle Bîsütûn kelimesinin aslının ne olduğunu tartışan Sâmih Rifat, konu dışında da bir yığın ayrıntıya girmek suretiyle Rıza Tevfik'e lengüistik hakkında ders vermeye kalkışır²³.

Rıza Tevfik altıncı makalesinde, konunun uzmanlarından Oppart, Hovelacque ve Whitney'nin eserlerinden örnekler vermek suretiyle Sâmih Rifat'ın iddia ettiği gibi Akkadlar'ın aslen Turanî olmadığını ispat etmeye çalışmaktadır²⁴.

Altıncı makalesinde, Hovelacque'in eserinden Rıza Tevfik'in tercüme ettiği bir bölümün tenkidini yapan Sâmih Rifat, Akkadlar'ın Türk ırkından olup olmadığı hususu üzerinde durur. Sâmih Rifat makalesinin sonunda Rıza Tevfik'e : "Medler'e ve Akkadlar'a Turanî'dir diyenler de vardır, ben yeni öğrendim!" demekten başka çaresi kalmadığını söyleyerek, muhatabını bu konuda bir nevi itirafa davet eder²⁵.

Rıza Tevfik yedinci makalesinde, J. de Morgan'ın yeryüzündeki ilk medeniyetler hakkındaki eserinden örnekler vermek suretiyle Medler'in de aslen

²⁰ *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, nr. 36-67, 11 Mayıs 1918, s.676-682.

²¹ *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, nr. 37-68, 18 Mayıs 1918, s.799-806.

²² *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, nr. 37-68, 18 Mayıs 1918, s.695-699.

²³ *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, nr. 38-69, 25 Mayıs 1918, s.719-729.

²⁴ *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, nr. 38-69, 25 Mayıs 1918, s.729-735.

²⁵ *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, nr. 39-70, 1 Haziran 1918, s.746-753.

Turanî değil İranî olduğunu ispat etmeye çalışmış, ayrıca J.Halevy'nin bir eserinden bazı tercüme yapılarak Zerdüşt ve Medler'in İranî olup Turanî ve Sekisler'le herhangi bir münasebeti bulunmadığını belirtmiştir²⁶.

Sâmih Rifat yedinci ve son makalesinde, daha önceki makalelerinde söz konusu ettiği hususları hemen hemen aynen tekrar ele alır. Münakaşa sırasında dile getirilen bazı ayrıntıları ise şahsî bir mesele olarak gören Sâmih Rifat, yazılan bunca yazıdan sonra neticede kendisinin haklı çıktığını belirterek münakaşayı kapatır. Makalesinin sonunda Rıza Tevfik'e "Şimdilik Medler münakaşasında size "tâziye"den başka söyleyecek söz bulamıyorum. Cenâb-ı Hak zât-ı fâzılânelerini bir daha bu gibi tedkik etmediğiniz mebâhise karışmak âfetinden ve bilcümle âfât-ı kalemiyye ve tahrîriyyeden muhafaza buyursun efendim!" temennisinde bulunur²⁷.

Rıza Tevfik ise sekizinci ve son makalesinde, Sâmih Rifat'ın Hovelacque'in eserinde 193. sahifede yer alan altı satırlık bir kısmı tahrif etmek suretiyle iddiasını ispatlamaya çalıştığını söyleyerek, onu, Talebe Cemiyeti, Matbuat Heyeti ve Dârülfünun muallimlerinin huzurunda tartışmaya davet eder. Ayrıca tahrif ettiğini iddia ettiği sahifeleri de asıllarıyla birlikte karşılaştırmayı teklif ederek cevaplarını tamamlar²⁸.

Ana hatlarıyla özetlemeye çalıştığımız Zerdüşt meselesini konu alan bu münakaşa başlangıçta Zerdüşt'ün Türk olup olmadığı, Medler'in menşei ve Turanî ırkla herhangi bir münasebetleri bulunup bulunmadığı konusu etrafında cereyan ederken bir süre sonra esas çıkış noktasından uzaklaşmış ve kısa zamanda her iki tarafın da birbirlerinin bilgi yanlışlarını bulup düzeltmeye kadar uzanmıştır. Müstehzî ifadelerle zaman zaman birbirlerini bilgisizlikle ve kaynakları tahrif etmekle de suçlayan Rıza Tevfik ile Sâmih Rifat, İngilizce ve Fransızca çeşitli yabancı kaynakları göstermek ve değişik metinlerden iktibaslar yapmak suretiyle münakaşayı aylarca sürdürmüşlerdir.

Uzun denebilecek bir süre devam ettiği hâlde kesin bir sonuca varamayan münakaşa, yine Celâl Nuri'nin araya girip "Zerdüşt ve Medler Mübâhasesinin Neticesi" adlı makalesiyle sona erer²⁹. Celâl Nuri burada, münakaşanın büyük ölçüde Hovelacque'in eserinin farklı baskılarının kullanılmış olmasından kaynaklandığını açıklar. Celâl Nuri'nin yapmış olduğu açıklamaya göre, Rıza Tevfik

²⁶ *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, nr. 39-70, 1 Haziran 1918, s.740-746.

²⁷ *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, nr. 40-71, 8 Haziran 1918, s.770-780.

²⁸ *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, nr. 40-71, 8 Haziran 1918, s.768-769.

²⁹ *Atfî*, nr.160, 9 Haziran 1334/1918; aynı yazı *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası* 'nda da yayımlanır (nr.42-73, 22 Haziran 1918, s.813).

Hovelacque'nin kitabının 1877 tarihli eski baskısını kullanırken, Sâmih Rifat ise aynı eserin 1887 tarihli "musahhah ve ilâveli" baskısını kullanmış, dolayısıyla yapılan iktibaslardaki farklılıklar ve metnin tahrif edildiği şeklindeki iddialar da buradan kaynaklanmıştır. Celâl Nuri yazısının sonunda, Rıza Tevfik'in bu konuyla ilgili olarak bir eser hazırladığını bizzat kendisine söylediğini; Sâmih Rifat'ın da aynı konu üzerinde tenkitler yapma hakkına sahip bulunduğunu belirttiğini açıklayarak münakaşaya son noktayı koyar.

Başından itibaren karşılıklı olarak birbirlerine bir kısmı mektup tarzında olmak üzere on ikişer makale yazan Rıza Tevfik ile Sâmih Rifat'ın her ikisinin de münakaşa sırasında ileri sürdüğü görüşler, devrin Türkçülük, Turancılık veya anti-Turancılık gibi bazı hâkim temayüllerini göstermesi bakımından ayrı bir önem taşımaktadır. Rıza Tevfik, bu münakaşa üzerinden dört yıl kadar sonra yayımladığı "Fevkalâde Bir Adam Hakkında" adlı, doğrudan doğruya Celâl Nuri ile ilgili bir makalesinde, sözü bu münakaşaya getirerek, Zerdüşt meselesini çıkaran Sâmih Rifat'ın münakaşa sırasında ileri sürdüğü görüşleri sırf günün modası olan 'Turancılık gayretiyle' ve Turancılar'dan para alabilmek için yaptığını iddia etmiş, buna karşılık ne Celâl Nuri'den ne de Sâmih Rifat'tan herhangi bir itiraz gelmiştir³⁰.

Hilmi Ziya Ülken ise, yıllar sonra, "Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi" adlı eserinde, yakın devrin en önemli polemiklerinden biri kabul ettiği bu münakaşa hakkında şunları söylemektedir:

"Rıza Tevfik ve Sâmih Rifat arasında Zerdüşt veya Zerdeşt sorusundan çıkan tartışma *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*'nda aylarca sürdü. Tartışma, Sâmih Rifat'ın 'Zerdeşt' diye yazmasını 'Zerdüşt' şeklinde düzeltmekten başlıyordu. Fakat kelime tartışması gittikçe kızışarak iki tarafın karşılıklı bilgilerini göstermeleri ve birbirlerini bilgisizlikle suçlamaları şeklini almış ve lüzumsuz birçok kaynak göstermeler ve metin zikretmelerle sahifeler dolmuştur!"³¹.

³⁰ *Peyâm-Sabah*, nr.1213-11643, 19 Nisan 1338/1922. Rıza Tevfik bu münakaşadan yıllarca sonra, ölümüne yakın bir tarihte bile, başka bir vesileyle Hasan Ali Yücel'e gönderdiği bir mektupta Sâmih Rifat'ın

"Hezârân per açıp reng-i ziyâdan - Ufûl etmiş güneş sahn-ı semâdan" mısralarıyla başlayan "Hasaneyn" adlı nefesini çok beğendiğini belirttiği hâlde, kendisinden "hiç hoşlanmadığım bir adam" diye bahsedecektir. (bk.Hasan-Ali Yücel, *Edebiyat Tarihimizden*, c.1, Ankara 1957, s.274).

³¹ *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, c.1, Konya 1966, s.422.

Hilmi Ziya Ülken ayrıca, bu tartışmanın Rıza Tevfik'i bir hayli üzümüş olduğunu, bu yüzden daha sonra uzunca bir süre bu dergide yazılarının görölmediğini de sözlerine ekler.

Sâmih Rifat üzerine değerli bir eser hazırlayan Sadettin Nüzhet Ergun da bu múnakaşa ile ilgili olarak, "yalnız şurası muhakkaktır ki Sâmih Rifat Rıza Tevfik'ten daha çok vesika görebilmiştir. Esasen Medler'in menşeleri hakkında Avrupa âlimleri arasında da ittifak olmayışı Sâmih Rifat'ın tezine büsbütün kuvvet verdiriyordu." dedikten sonra; 'Sâmih Rifat hiç şüphe yok ki bu múnakaşalardan sonra daha büyük bir şöhet kazanmıştı. Artık onu ne Nâci'nin ne de Ekrem'in peyrevi olarak görmek ihtimali kalmamıştır. Şair olmak itibariyle de şunun bunun tesiri altında değil, kendi karihasından doğan ilhamlarla manzumeler yazmaktadır." hükmünü vermektedir³².

Vermiş olduğumuz tarihlerden de kolayca anlaşılabilceği gibi, 1918 yılının Mart ayı ortalarında başlayan múnakaşa Haziran ayının ilk haftasına kadar, yani üç aya yakın bir süre devam etmiş ve bu müddet zarfında o günkü kamuoyunu da çok yakından meşgul etmiştir. Buraya kadar konunun sadece gazete ve dergi sahifelerine yansıyan tarafının bir özet ve değerlendirmesini yapmaya çalıştık. Konunun bir de gazete ve dergi sahifelerine yansımayan arka plânı var ki, bu da ayrı bir önem taşımaktadır. İşte bunun için burada, múnakaşa sırasında Rıza Tevfik'e gönderilen ve múnakaşayı yakından takip ettikleri anlaşılan devrin bir kısım okuyucularının konuyu nasıl değerlendirdiğini ortaya koyan beş mektup yayımlıyoruz.

Rıza Tevfik'in torunu sayın Rıza Başikoğlu tarafından bize verilen büyük-babasına ait evrak arasından çıkan bu mektupların ikisi, o sırada İstanbul'da ikamet eden İran edebiyatı mütehassısı Rızâzâde Şafak tarafından kaleme alınmıştır³³. Rıza Tevfik'in dostu olduğu anlaşılan Rızâzâde Şafak'ın bu mektuplarda, tartışılmakta olan konuyla ilgili bazı hususlarda Rıza Tevfik'e yardımcı olmaya

³² Sadettin Nüzhet, *Sâmih Rifat-Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1934, s.LXIV-LXV.

³³ 1895'te Tebriz'de doğan Rızâzâde Şafak ilk ve orta tahsilini orada yapmış, 1911'de Ruslar'ın Azerbaycan'ı işgal etmeleri üzerine ailesiyle birlikte İstanbul'a gelmiş ve tahsiline Robert Kolej'de devam etmiştir. Daha sonra Berlin'e giderek 1928'de Berlin Üniversitesi'nde doktora yapmış ve orada *İrânshahr* dergisini yayımlamıştır. İran'a geri döndükten sonra Tahran Üniversitesi'nde edebiyat ve felsefe hocalığı yapmış, dördüncü ve beşinci dönemlerde Tahran'dan milletvekili seçilmiştir. 1971'de Tahran'da ölen Rızâzâde Şafak'ın İran edebiyatı, tarihi ve kültürü üzerine çeşitli eserleri yayımlanmıştır (Daha geniş bilgi için bk, Mehdi Bâmdâd "*Şerh-i Hâli Ricâl-i İrân der Kam-ı 12,13, 14 Hicrî*", Tahran 1371, hş, C.IV, s.105-106; Rızâzâde Şafak, *Yâdigâr-ı Musâferât-ı Suvîs*, Tahran 1327, s.246; H.Ethe, *Tarih-i Edebiyât-ı Fârsî* (terc.Rızâzâde Şafak), Tahran 1977. Rızâzâde Şafak hakkında bize buradaki bilgileri sağlayan sayın Rıza Kurtuluş'a ayrıca teşekkür etmek istiyorum).

çalıştığı görülmektedir. Biri imzasız olan diğer üç mektubun birisi Mülâzım Şevket, diğeri de Mülâzım Gündoğdu imzasını taşımakta ve bu üç mektubun sahibi de, münakaşadaki tavrı ve muhatabı için kullandığı ifadeler yüzünden Rıza Tevfik'i oldukça ağır bir dille eleştirmektedirler³⁴.

Münakaşanın kendisi kadar bu münakaşaya başka açılardan bakıldığını, yani devrin temayüllerini de göstermesi bakımından, bu mektupların adı geçen konu dolayısıyla devrin şartları içinde önemli belgeler olduğunu zannediyorum.

E K L E R

-I-

Perşembe, Nisan 10

Muhterem mütefekkirimiz Doktor Rıza Tevfik Beyefendi'ye

Muhterem efendim,

Muhatabınızın *Atî'*de serdettiği mülâhazâttan birisi de -bütün garâbeti ile sizi tahtie-i maksadına ma'tuf olarak- Zerdüşt'ün asıl isminin "İspintaman" olduğu idi! Sâmih Efendi bu tesmiyeyi İrânîlere-Zerdüşt'lere- isnâd etmiş. Bu bir töhmet, bir tahriftir. Matteessüf yollar kapalı olduğundan *Avesta* ve ona ait yazılmış şürûh gibi kitapların İnan'dan tahsili kabil değildir. Fakat işbu huzûr-ı âlilerine gönderdiğim *Ayîne-i İn Mâzdini* kitabımı elde ettim. Bu kitap meşhur bir Zerdüşti âlim tarafından yazılmışsa da mübtediler için olup kıymet-i ilmiyesi yoktur. Fakat Sâmih Efendi'nin pek müddeiyâne isnadlarına rağmen altıncı sahifede Zerdüş'te "İspintaman"ın bir aile ismi olduğunu tavzih ediyor. Mecûslar için 101. sahifede küçük bir şerh var. Fakat bilmem müddeinizin size isnâd ettiği vech ile Zerdüş'tün bir Mecûs olduğu kanaatinde misiniz? Bazı nazariyelere göre Zerdüş't

³⁴ Rıza Tevfik, kendisine açıkça hakaret edildiği hâlde yırtıp atmayarak sakladığı bu mektupları daha sonraki tarihlerde diğer mektuplarıyla birlikte tasnif ederken bunların arkalarına şu şekilde bazı ilginç notlar yazmıştır: "Zerdüş't hakkında bir İrânî'nin mektubu; tarihi unutulmuş fakat bu bahislerin geçtiği sene ma'lûmdur." (Rızâzâde Şafak'ın ikinci mektubu); "Mülâzım Şevket nâmında bir edebisizin mektubu: Zerdüş't meselesine dâir 30 Nisan 1334"; "Bir arsız mahalle çocuğu mülâzım ve İtihadçı yamağı olduğu için bana hakaret ediyor. Nasyonalizm taassubuna bir mühim misaldir." (Mülâzım Gündoğdu'nun mektubu); "Edebsizin birinin mektubu daha; 24 Nisan 1334" (imzasız mektup).

Arya din ve âdâtını garbî İran'a götürdüğü zaman Mecûslara bîgâne olarak tesadüf etti.

Lütfen aşağıda esâmileri zikredilen kitapları kapıcıya bırakınız ki yarın Cuma günü geçerken alayım. Mezkûr kitaplar lâzım ise lütfen kapıcıya bir muhtıra bırakınız, tarihlerini tecdîd ederek tekrar îade edeyim.

Bâkî ihtirâmât-ı kalbiyyemi takdîm ederim efendim.

Takdirkâr-ı fezâiliniz, muhlisiniz
İranlı Rızâzâde Şafak
(imza)

1-*History of all Nations*, Vol.II, by Clare.

2-*Chips from a German Workshop*, Vol.II, by Max Müller.

-II-

3 Haziran

Muhterem efendim;

Darius'un "Kodoman" değil "Kodomanus" olduğuna ve bu ismin Yunânîler tarafından kullanıldığına ait, ser-hâce Melkom, İran Tarihi unvanı altında yazmış olduğu iki mühim ciltten ibaret eserinde bahsediyor. Lüzumu varsa emrediniz, sahifesiyle size nakledeyim. Fakat "Kodoman" kelimesi fi'l-asl Yunânî olmayıp Latin olduğu ve hattâ Longmans'da olduğu gibi bunda da "man" cüz'ünün "el" mânâsına gelip fakat "kodo" kelimesinin gerek Yunânî ve gerek Latince şekli-i hâzırında "kısa" meâlini ifade edemediği başlıca şâyân-ı dikkattir.

Filvâki "kodo" (codo), "court", "short", "kûteh" ve Slavca "korodki, kopotkhn" kelimeleri ile müteşâbihü's-savt. Lâkin müracaat ettiğim Latince ve Rum lügat kitapları ve Latince Rumca hocaları bu meâli te'yîd etmediler. Yalnız "caudo" nun Latince "koprok" mânâsına geldiği ma'lûm-ı âlîleridir.

Bir de muhibb-i kadîminizin her dâim sökü� çıkartıp ve istifade ettiği sizin ufak tefek netâyic-i zuhûlünüzden bir küçüğünü de bendeniz arz edeyim: Bu, son nüshadır. De Morgan'dan bahsedilmemiş olduğunu söylüyorsunuz. Halbuki muhibbiniz 11 Mayıs tarihli mecmuanın 675 inci sahifesinin kısm-ı küllisinde De

Morgan'dan ve Halevy'den bahsetmiştir. Halevy'in resmini bugün alamadım. Mihrinâz Hanım'a rica edeceğim, gelirken size alıp getirsin.

Muhlisiniz, takdirkârınız

İranlı

(imza)

-III-

Rıza Tefvik Beyefendi Hazretleri'ne,

"Zerdüş" hakkındaki mücâhede-i kalemiyenizi büyük bir merakla takip ediyorum. Sâmiî Rifat Bey'e karşı verdiğiniz cevaplarda şahsa taallûk eder o kadar çirkin sözler, küllhanbeyi tabirleri buluyorum ki sizin gibi memleketimizce ma'ruf bir edîbin lisanından çıktığına, kaleminin yazdığına hayret ediyorum. Bu gibi mücâhede-i kalemiyede itidal ne derece muhafaza edilir, cevaplar sırf o mübâhaseye hasır edilirse okuyanlar üzerinde de o kadar azîm tesirler husûle getireceği kaidesine zerre kadar riâyet etmiyorsunuz. Bu hususta pek mübtedî, daha doğrusu kaba bir adamsınız: Ne kadar âlimseniz o derece câhilsiniz!

Hiddetlenmeyiniz: Çünkü pek çok ta'birlerinizi bugün Galata müdâvimleri isti'mal ediyor. Bilmem ki bu "Zerdüş" meselesinden sonra siz de İranîleri bulmak üzere oraya mı müdâvimsiniz.

20 Nisan 334

Mülâzım Şevket

-IV-

19.3.334

Efendim,

Tesadüfî olarak iki gündün beri *Atı* gazetesini alıyor ve bu vesile ile de Sâmih Rifat Bey'e hitâben yazılan makalelerinizi okuyorum. Evvelâ, Sâmih Rifat ve sizi şahsen tanımam, yalnız yazılarınızdan isimlerinizi tanırım.

Sâniyen, "Zerdüşî"ün vâlidesinin Türk ve Arap olması da bence ehemmiyetsizdir. Asıl mesele aynen naklettiğim şu cümledenizdedir: "Arap milleti, büyük bir din ve parlak bir medeniyet ile cemiyet-i beşeriyye arasında temâyüz etmiş bir millet-i necibe olduğu için ben mensûbiyetle iftihar ederim. Fakat teessüf ederim ki, Arap değilim ve kendimi iyi bilirim."

Bu sözleriniz uzun düşünce mahsûlü müdür? Yoksa söz olsun diye mi yazdınız?

Sizin milliyetinizi bilmiyorum, fakat Türk Ocağı'na olan intisâbınızdan Türk olduğunuzu zannediyorum ve bu zan üzerine size şu mektubu yazıyorum. Siz ve sizin gibi milletin eâzımı uyuşmuş kanlara millî eserlerinizle kuvvet ve kudret bahş edecek yerde bilâkis Türk olduğunuzdan sıkılıyorsunuz. Bârekallah yüz bin teeseüf! Bugün biz gençler, sizler istirahat-ı tâmmе içinde yaşarken cep-helerde Türklüğün tahlîsi için cenk ediyor ve muharrirlerimizden biraz teşvik bekliyoruz. Sizler ise bilâkis Arap olmakla iftihar ediyorsunuz, eğer milletin kısm-ı a'zâmı böyle düşünüyorsa hepsi mahvolsun. Eğer sizin gibi düşünen büyük muharrirlere mâlik isek onlar da batsın, kahrolsun!

Benim Suriye'de İngilizlerle harp ederken Araplar tarafından (vahşî bedevîler değil) şehîd edilen mübârek üç kardeşim ile diğer ırkdaşlarımın ruhları sizi bir müddet olsun ta'zîb edeceğini biraz düşünemediniz mi? Birkaç gün sonra Suriye'ye hareket edeceğim, ihtimal bir müddet sonra ben de kardeşlerime iltihak edeceğim. Millî mefkûrem uğruna fedâ-yı cân edecek ve sağ kaldıkça sizin gibi düşünenleri daima tel'in edeceğim.

Hiç şüphesiz bu suretle Türklüğü kurtaracağız, torunlarımız, evlâtlarımız Türk olmakla utanmayacak. Bilâkis iftihar edecek!

Alman, Bulgar muharrirlerinden ibret alınız!

Sizin gibilerin teşvikine ihtiyacımız yok. Fakat yalnız sükût edin, esasen bu suretle idare-i kelâm etmekle damarlarınızda Rum kanı olduğunu ispat ediyorsunuz. Araplar da sizin gibileri daire-i milliyetlerine kabul etmezler.

Mülâzım Gündoğdu

(imza)

-V-

Feylesof Rıza Tevfik Beyefendi'ye

Efendim,

Altı cilt ve 4830 sahifeden mürekkebe ve mukaddemâ 220 kuruş fiatla Kıtâpçı Mihran Efendi tarafından mevki-i intişâra vaz'olunan ve hâl-i hâzırda muhtekirler tarafından 500 kuruş fiatla satılan ve Şemseddin Sâmî Bey tarafından te'lîf ve ismine Kamusü'l-A'lâm tesmiye olunan işbu kitabın dördüncü cildinin 2430 uncu sahifesinin birinci sütununun dokuzuncu satırından bed' ile ikinci sütunun dördüncü satırının nihâyetinde hitâm bulan kelimenin lütfen mütalâa buyurulmasını ricâ ve tavsiye eylerim efendim.³⁵

24 Nisan 334

Zerdüş meselesini pek uzaktan vakit buldukça mütalâa eyleyen, şiirlerinizin son derecede meclûbu ve uzaktan akrabanız olan, Çin mürekkebi ve hatt-ı tahrif ile işbu taahhüdlü karalamayı karalayan ve el-hâletü'l-hâzihi boş gezenlerin baş kalfası mutavassıtü'l-karn ve işkembe yurdu a'zâ-yı kirâmından olan ben.

³⁵ Kamusü'l-A'lâm'ın IV. cildinin 2413. sahifesinde (mektuptaki gibi 2430. sahifede değil) yer alan kelime "Zerdüş" maddesidir. (Hazırlayanın notu).

مکتوب ستمین بر دو سوره سوره

مکتوب افندم
خاطره کز آن (رقی) در سوره کتیبی

ملاحظه آنکه در برین دو - سوره نثرانی است سوزنی کلمات و مضامین
مطروف اوله رفته - زرتشتک اصل کسکک (استنا همگی)

اولین ایی : ساح افندی بوسیله ی ایرانیه - زرتشتک
استاد انیسو . بر برینت بر تحریف در - مع انما حق یوم

قیالی اوله رفته نه اورت و ادلا عامه یازایشی شرح کئی کلام
ایرانیه کصالی قالیه کلمه - فقط است حضرت افندی

ایرانیه کصالی قالیه کلمه - فقط است حضرت افندی
کرتین این موزنی (کرتین این موزنی) کلامی اوله

بوزرتشتک عالم کلمه نه یازرتشتک نه مستحق
قیمت عالیست بقصد فقط ساح افندی یازرتشتک

استاد لرینیا رعنا آنتنی صمیمیه در زرتشتک
برعالمه اکس اوله یی وضع ایورد مجوس لرینیا

کرمه بر شرح وار فقط بیلم معنی کز سوره استا اوله
زرتشتک مجوس اوله یی قضاغه می کلام
بعض نظریه کز گره زرتشت آریا می رعنا دانی خرمی
کلامه ایی حانه مجوس کز کلامه اوله رفته

لطراف ایستی

کلامه اشغیه ایی لری ذلور ایی کلامه میجسته بر استا کلامه
صمیمیه کز کرمه اوله - مذکره کلامه لازم ایی لطفاً قاریجیه

ب محضه بر استا لرینیا میجسته بر ایی کلامه ایی
ایستاد ایی ایی ایی ایی ایی ایی ایی ایی ایی ایی

ایرانیه رضاده کصمه

1 - History of the Mestizaje of the
of the

ایرانیه رضاده کصمه

ایرانیه رضاده کصمه

ایرانیه رضاده کصمه

ایرانیه رضاده کصمه

مدد واری جنم ایسیر
 دلاستدر تمکلا سزده
 دلاستدر تمکلا سزده
 ایسیر، بولده وزیره او ایسیر مدد واری
 ایسیر
 ایسیر

عینا نوقده بک دفعه عملده

هفتده که بی همه نکلاری ایسیر بر ایسیر
 سال هفتده که ندره ویرده جهوده
 نصیب ایسیر
 اوقده جریه سزده، خلفه که ایسیر
 خص نفعده

نوقده که
 نفعده بک دفعه بر ایسیر

مویک بی لکده فکیده اعتدال نه ویر می نظیره
 هولاک صرف او مباحده هر ایسیر — اوخر باطله ویرده
 اوقده — غلم نایار دهه لزه که فاعده نه ویر
 قد — غایب ایسیر سزده . یو فکدهک بک صدی واری
 ده بکری قبا بر آرد سزده! نه قدر علامه ز ایسیر جهوده

ایسیر ایسیر
 ایسیر ایسیر

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله الطيبين
الطاهرين
الذين بعثهم في
أمة من أمة
ليبين لهم
الدين الذي
هو الدين
الذي كان
على آباءهم
الطيبين
الطاهرين
الذين بعثهم
في أمة من أمة
ليبين لهم
الدين الذي
هو الدين
الذي كان
على آباءهم
الطيبين
الطاهرين

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله الطيبين
الطاهرين
الذين بعثهم في
أمة من أمة
ليبين لهم
الدين الذي
هو الدين
الذي كان
على آباءهم
الطيبين
الطاهرين

فیلسوفانها توفیه کردند؟

تاریخ

چند ۶۸۱ صفحه در سب و طبع ۵۰

آنچه در کتاب - تاریخ فلسفه - تاریخ فلسفه - تاریخ فلسفه

تاریخ فلسفه - تاریخ فلسفه - تاریخ فلسفه

تاریخ فلسفه - تاریخ فلسفه - تاریخ فلسفه

تاریخ فلسفه - تاریخ فلسفه - تاریخ فلسفه

تاریخ فلسفه - تاریخ فلسفه - تاریخ فلسفه

تاریخ فلسفه - تاریخ فلسفه - تاریخ فلسفه

تاریخ فلسفه - تاریخ فلسفه - تاریخ فلسفه

تاریخ فلسفه - تاریخ فلسفه - تاریخ فلسفه

تاریخ فلسفه - تاریخ فلسفه - تاریخ فلسفه

تاریخ فلسفه - تاریخ فلسفه - تاریخ فلسفه

تاریخ فلسفه - تاریخ فلسفه - تاریخ فلسفه

تاریخ فلسفه - تاریخ فلسفه - تاریخ فلسفه

تاریخ فلسفه - تاریخ فلسفه - تاریخ فلسفه

تاریخ فلسفه - تاریخ فلسفه - تاریخ فلسفه

تاریخ فلسفه - تاریخ فلسفه - تاریخ فلسفه

تاریخ فلسفه - تاریخ فلسفه - تاریخ فلسفه

تاریخ فلسفه - تاریخ فلسفه - تاریخ فلسفه

تاریخ فلسفه - تاریخ فلسفه - تاریخ فلسفه

تاریخ فلسفه - تاریخ فلسفه - تاریخ فلسفه